

ՀԱՅՏՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐԱԳՐԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ ԵՎ ԹՈՎՄԱ ՎԱՆԱՆԴԵՑՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ՍԻՄՈՆՅԱՆ Ա.Ա.

Ամստերդամի հայկական տպարանի պատմության մեջ նշանակալի դեր են խաղացել Ոսկանյան և Վանանդեցիների տպարանները, որոնց հիմնադիրները՝ Ոսկան Երևանցին և Թովմա Վանանդեցին, հայ տպագրության պատմության ամենանշանավոր դեմքերից են:

Ոսկան Երևանցին կարողացավ ոչ միայն տպարան հիմնել երեք քաղաքներում (Լիվոռնո, Ամստերդամ, Մարսել), այլև ավարտին հասցնել դարավոր մի ծրագիր՝ Աստվածաշնչի տպագրությունը, որն սկսվել էր իրենից շատ առաջ, բայց միշտ անհաջողության էր մատնվել: Հարուստ, բազմաթիվ մեծ և փոքր պատկերների առկայությամբ, շքեղ զարդանախշային համակարգով առաջին հայ տպագիր գիրքը, անշուշտ, Ոսկան Երևանցու «Աստվածաշունչն» է՝ տպագրված 1666-1668 թթ.: Տպարանի գործունեությունը Ամստերդամում շարունակվում է մինչև 1669թ.: Այնուհետև Ոսկան Երևանցու տպարանի համար նոր հանգրվան են դառնում նախ Իտալիայի Լիվոռնո (1669-1670), ապա՝ Ֆրանսիայի Մարսել (1670-1686) քաղաքները:

Ոսկանի տպարանից բացի, Ամստերդամում գործել է մեկ ուրիշ հայկական տպարան ևս, որը նույնպես կարևոր դեր կատարեց հայկական տպագրության զարգացման գործում: Դա Վանանդեցիների տպարանն էր, հիմնադիրը Մատթեոս Վանանդեցին էր: 1695 թ. տպարանի ղեկավարությունն անցավ նրա քեռորդի Թովմա Վանանդեցի Նուրիջանյանին: Շուրջ տասը տարվա (1695-1705 թթ.) ընթացքում Թովմա Վանանդեցին հրատարակում է 14 գիրք և «Համատարած աշխարհացոյց» կոչվող պղնձափորագիր քարտեզը: Իրենց տպագրական որակով Վանանդեցիների հրատարակությունները գերազանցում են մինչ այդ եղած բոլոր հայկական, անգամ՝ Ոսկանյան տպարանի հրատարակությունները:

Վանանդեցիների և Ոսկանյան հրատարակությունները աչքի են ընկնում շքեղ պատկերազարդմամբ: Պատկերազարդման բաղկացուցիչ մասն

են կազմում թեմատիկ փորագիր պատկերները, որոնց մեջ առանձնանում են Հովհաննեսի Հայտնության¹ (հուն.՝ ἀποκάλυψις – *Ապոկալիպսիս*) նկարազարդումները:

Ոսկան Երեւանցու և Վանանդեցիների հրատարակած գրքերում, այդ թվում նաև Աստուածաշնչում, հիմնականում տեղ են գտել ծագումով հոլանդացի, փորագրիչ Քրիստոֆել վան Ջիխեմի պատրաստած փորագրանկարները: Երևանցու հրատարակությունների փորագրանկարները կամ դրանց մեծ մասը ձեռք է բերել Մատթեոս Ծարեցին. այդ պատկերները կան նաև նրա հրատարակած՝ Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» գրքում և «Շարակնոցում»²:

Ծագումով գերմանացի Քրիստոֆել վան Ջիխեմ Կրտսերը (1581 թ. Բազել - 1658 թ. Ամստերդամ) եղել է հայտնի փորագրիչ Քրիստոֆել վան Ջիխեմ Ավագի որդին, հոլանդացի հռչակավոր նկարիչ Հեն(դ)րիկ Գուցիուսի (1558-1617 թթ.) աշակերտը: 1600-ական թթ. Քրիստոֆել վան Ջիխեմ Կրտսերը ապրել և ստեղծագործել է Ամստերդամում: Քրիստոֆել վան Ջիխեմը՝ կամ «հոլանդացի Դյուրերը», հայտնի էր որպես գրքեր նկարազարդող (ունի շուրջ 1200 փայտե փորագրություն): Մի շարք ինքնուրույն գործերից լավագույնները գտնվում են դիմանկարների այն ժողովածուի մեջ, որը լույս է տեսել Ամստերդամում 1609 թ. (*Iconica Haeresiarcharum*): Քրիստոֆել վան Ջիխեմի նկարազարդմամբ է լույս տեսել «Քրիստոսի մանկությունը» (1617 թ.), ինչպես նաև Աստվածաշնչի մի քանի հրատարակություններ, որոնցից երկուսը տպագրվել են Ամստերդամում (1646 թ.)³, Նոր Կտակարան՝ տպված Անտվերպենում (1646 թ.) և այլն: Քրիստոֆել վան Ջիխեմ Կրտսերի այլ գործերի շարքում հայտնի են չորս ավետարանիչների

¹ Աստվածաշունչ մատյանի Նոր Կտակարանի գրքերից վերջինը: Պատմոս կղզի աքսորված Հովհաննես առաքյալի այս գրվածքը մարգարեական է՝ կազմված տեսիլքներից ու հայտնություններից: Գիրքը լի է վախճանաբանական այլաբանություններով և խորհրդանշաններով: Այն գրել է Հովհաննես առաքյալը, որը միաժամանակ իր անունը կրող Ավետարանի հեղինակն է: Հովհաննեսն այս գիրքը գրել է Պատմոս կղզում, ուր աքսորվել էր Հռոմեական կայսրության մեջ քրիստոնեության դեմ սկսված հալածանքների ժամանակ՝ Քրիստոսի Ավետարանը քարոզելու համար: Նրա գիրքն ուղղված է Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերին գտնվող յոթ եկեղեցիներին:

² **Քոլանջեան Ա.Ե.**, Հեթում Բ-ի ձեռագիր Աստուածաշունչը եւ Ոսկանեան հրատարակութիւնը (Էջմիածին, 1966, N ԺԱ-ԺԲ, էջ 152):

³ Տե՛ս **Mishel Bryan**. A biographical and critical dictionary of painters and engravers, II Voll., London, 1816, p. 398.

դիմանկարները, որոնք օգտագործվել են Թովմա Վանանադեցու հրատարակություններում և Ոսկան Երեւանցու Աստվածաշնչում (1666-1668 թթ.): Ըստ Ռաֆայել Իշխանյանի՝ Ամստերդամի տպարանի հրատարակությունների մեջ օգտագործված գրեթե բոլոր նկարները (փոքր բացառությամբ) Քրիստոֆել վան Ջիխեմ Կրտսերի փորագրություններն են, որոնք պատճենված են Ռաֆայելի, Ալբրեխտ Դյուրերի, Հեն(դ)րիկ Գոլցիուսի, Մարտին վան Հենսկերկի, Աբրահամ Բլումարտի և եվրոպական ուրիշ նշանավոր վարպետների հայտնի նկարներից: Վերջիններս իրենց նկարչական գործունեությունը սկսել են որպես գեղանկարիչներ և հայտնի են եղել որպես ակադեմիական նկարչության հմուտ վարպետներ: Վան Ջիխեմի փորագրապատկերների մի մասը անմիջական կրկնօրինակներ են նաև Ջերոմ Նադալի (1507-1580) Պատկերագարդ Ավետարանից⁴: Հիսուսյան կարգի հիմնադիր Լոյալ Իգնատիոսի պատվերով, Ջերոմ Նադալի պատրաստած պատկերագարդ Ավետարանը, XVI դ. նշանավոր գրքերից է, որ 1593-1594 թթ. Անտվերպենում տպագրվել է Մարտին Նունթիոսի տպարանում: Գրքում օգտագործված է 153 փորագիր պատկեր, հիմնականում արված հոլանդացի հայտնի փորագրիչներ Վիրերիքս եղբայրների կողմից: Ջ. Նադալի պատկերագարդ Ավետարանը ոճական ու կառուցվածքային առումով հսկայական ազդեցություն ունեցավ հետագա, այդ թվում նաև Քրիստոֆել վան Ջիխեմ Կրտսերի տպագիր հոգևոր գրքերի պատկերագրական համակարգի ձևավորման վրա:

Ուշագրավ է, որ մի շարք նկարիչների անվանատառերը Քրիստոֆել վան Ջիխեմը թողել է նրանց նկարներից պատճենած փորագրանկարների վրա՝ AD-Ալբրեխտ Դյուրեր, HG-Հեն(դ)րիկ Գոլցիուս, միաժամանակ դրել իր ստորագրությունը՝ CVS⁵: Քրիստոֆել վան Ջիխեմի փորագրանկարներն արված են փայտի երկայնակի փորագրության կամ քսիլոգրաֆիայի եղա-

⁴ **Jerome Nadal and Early Jesuit Art in Rome, Thomas Buser.** The Art Bulletin, Vol. 58, No. 3 (Sep., 1976), pp. 424-433.

⁵ Նմանօրինակ համառոտ ստորագրությունը կոչվում է էքսլիբրիս («ի գրեանց»)՝ գրքային նշան (լատ. ex libris գրքից), որի վրա սովորաբար արտահայտվում են հեղինակի անվան, ազգանվան սկզբնատառերը: Էքսլիբրիսի հայրենիքը համարվում է Գերմանիան, որտեղ այն ի հայտ է եկել տպագրության գյուտից հետո: Ա. Դյուրերը համարվում է առաջին նկարիչը, որը ստեղծեց իր էքսլիբրիսը (1523 թ.)՝ իր անվան և ազգանվան սկզբնատառերով:

նակով (հունարեն՝ xylon-փայտ եւ grapho-գրում եմ, նկարում եմ⁶): Քրիստոֆել վան Ջիխեմը, լինելով հմուտ փորագրիչ, կարողացել է վարպետորեն և մաքուր փորագրել իր ժամանակի նշանավոր նկարիչների աշխատանքները⁷: Նրա փորագրանկարների արդեն պատրաստի տպածները Ոսկան Երևանցին և Թովմա Վանանդեցին օգտագործել են իրենց հրատարակություններում՝ դրանք հարմարեցնելով իրենց գրքերի բովանդակությանը, սակայն փորագրանկարների մեծ մասը նրանք կիրառել են առանց փոփոխության, որի պատճառով ավետարանիչների անունները լատիներեն են գրված: Ինչպես նշում է բանասեր Հարություն Քյուրտյանը, հոլանդացի փորագրանկարիչը լատիներենով՝ A, B, C, D, և այսպես շարունակ, հաջորդաբար համարակալել է պատկերները և գրքի վերջում, ըստ համարների հերթականության, դրել դրանց մակագրությունները: Քանի որ գրքի վերջում հայերենը նման մակագրություններ չունի, ուստի տառերն անիմաստ են դառնում: Մեզ հայտնի չէ, թե սկզբնապես ում կամ որ գրքերի համար են արվել Ջիխեմի փորագրանկարները:

1498 թ. ստեղծված՝ Ալբրեխտ Դյուրերի⁸ «Ապոկալիպսիս» շարքը Աստվածաշնչի Հայտնության պատկերազարդման նախատիպ է դարձել շատ նկարիչների, այդ թվում նաև Քրիստոֆել վան Ջիխեմ Կրստերի համար: Ոսկան Երևանցու կողմից 1666-1668 թթ. տպագրված Աստվածաշնչում, ինչպես նաև Թովմա Վանանդեցու հրատարակած 1702 թ. Շարակնոցում զետեղված՝ Հովհաննեսի Հայտնությունը պատկերող փորագրապատկերների մեծ մասը կատարված են գերմանացի հայտնի նկարչի փորագրապատկերների օրինակներից: Քր. Վան Ջիխեմը, նույնությամբ կրկնելով Ալ. Դյուրերի աշխատանքները, իր միացագրի հետ նշել է նաև Ալբրեխտ Դյուրերի անվան սկզբնատառերից կազմված միացագիրը՝ AD: Ուշագրավ է, որ Ոսկան Երևանցու Աստվածաշնչի հայտնութենական փորագրապատկերի հեղինակին հավանաբար ծանոթ է եղել Մաշտոցյան

⁶ **Քիրտեան Յ.**, Փայտափորագրչական մանրանկարչությունը եւ մանրանկարիչներ հայ տպագրութեան մէջ, Վենետիկ, 1939:

⁷ **Սիմոնյան Ա.**, Քրիստոսի ծննդյան պատկերագրությունը Թովմա Վանանդեցու հրատարակությունների փորագրանկարներում (Էջմիածին, 2015, N 2, էջ 94-95):

⁸ 1496-1498 թթ. Հյուսիսային Վերածննդի հայտնի նկարիչ, ծագումով գերմանացի Ալբրեխտ Դյուրերը ստեղծում է իր հայտնի՝ «Ապոկալիպսիս» փայտափորագիր պատկերների շարքը: Այն բաղկացած է 15 փորագիր նկարներից, որոնք պատկերում են Հովհաննես աստվածաբանի տեսիլքները Պատմոս կղզում:

Մատենադարանում պահվող՝ Լվովի հայտնի Աստվածաշնչի պատկերագրությունը (ՄՄ., ձեռ. 351՝ Լվով, 1616-1619 թթ., գրիչ՝ Թորոս դպիր, ծաղկող՝ Ղազար վրդ. Բաբերդացի⁹), քանի որ մի շարք դրվագներ ուղղակիորեն կրկնում են միմյանց: Այս տեսանկյունից չենք բացառում, որ Քրիստոֆել վան Ջիխենը ծանոթ է եղել նաև ֆրանկ-ֆլամանդացի փորագրիչ, ոսկերիչ Թեոդոր դը Բրայի (1561-1623) լատիներեն Աստվածաշնչի փորագրապատկերներին: Լվովի Աստվածաշնչի մանրանկարչության համար, հավանաբար, հիմք է դարձել 1609 թ. Մայնց քաղաքում դը Բրայի հրատարակած լատիներեն Աստվածաշունչը: Հարկ ենք համարում նշել, որ Թեոդոր դը Բրայի Աստվածաշնչի հայտնութենական փորագրապատկերների համար նույնպես հիմք է դարձել Դյուրերի «Ապոկալիպսիս» շարքը¹⁰: Ալբրեխտ Դյուրերի այս հրաշագեղ փայտափորագրությունները շրջադարձային երևույթ են նկարագարող գրքերի պատմության մեջ, որոնք դարեր շարունակ ոգեշնչել են ոչ միայն Արևմտյան Եվրոպայի նկարիչներին, այլ նաև, ինչպես տեսնում ենք, հայ մանրանկարիչներին: Չնայած Դյուրերի և Ջիխենի փորագրապատկերներում ներկայացված է Հովհաննու Հայտնության տեսարանների միևնույն պատկերագրությունը՝ դրանք միմյանցից տարբերվում են փոփոխված կերպարների մեկնաբանությամբ և կատարողական վարպետությամբ: Ալ. Դյուրերը, հմտորեն զգալով փայտի փորագրման տեխնիկայի ընձեռած հուզական արտահայտչականության հնարավորությունը, իր աշխատանքներում արտահայտել է ժամանակի խռովահույզ, անհանգիստ ոգին, պատերազմի, սովի, համաճարակի, աշխարհի կործանման և «Ահեղ Դատաստանի» գաղափարները: Նրա աշխատանքները շատ ազդեցիկ ու տպավորիչ են: Փորագրանկարներում կիրառած անկյունային, սուր և կլորավուն գծերի, ինչպես նաև ուժեղ լուսաստվերային խաղի միջոցով նա կարողացել է ստեղծել չափազանց էքսպրեսիվ կերպարներ, վերարտադրել նրանց հոգեկան վիճակը: Կերպարների դեմքերի, ձեռքերի, հագուստների մեկնաբանության մեջ շատ են սուր, կտրուկ

⁹ Ղազար վրդ. Բաբերդացին Լվովի Հաճկատար Աստվածածին վանքում Թորոս գրչին պատվիրել է գրել Աստվածաշունչը, որը մասամբ նկարագարող է ինքը:

¹⁰ **Silvie L. Merian**, Illuminating the Apocalypse in seventeenth-century Armenian manuscripts: The transition from printed book to manuscript: The Armenian Apocalyptic Tradition A Comparative Perspective. Essays presented in honor of professor Robert W. Thomson on the occasion of his eightieth birthday. Edited by Kevork B. Bardakjian and Sergio la porta. Brill, Leiden/Boston, p. 612-613:

գծերը: Կերպարները պատկերված են բարդ դիրքերով, ինչը ամբողջ հորինվածքին հաղորդում է մեծ լարվածություն և շարժում: Ա. Դյուրերի աշխատանքների համեմատ Քր. Վան Զիխենմի փորագրապատկերներն ավելի թույլ են տեխնիկական վարպետության և հուզական հագեցվածության տեսանկյունից: Հորինվածքները շատ պարզեցված են, ինչը նկատելի է կերպարների դիրքերի, հագուստների, ամպերի, երկնային լուսատուների և այլ մանրամասների պատկերման մեջ: Հորինվածքները չունեն Ա. Դյուրերի փորագրապատկերներին բնորոշ հագեցվածությունը, լարվածությունն ու շարժումը: Թույլ է նաև լուսաստվերային խաղը, որն իր հերթին նվազեցնում է հորինվածքի թողած ազդեցիկ տպավորությունը: Ինչպես նշեցինք, կերպարների մեկնաբանումը ևս զգալի փոփոխության է ենթարկված: Հագուստների և հատկապես դեմքերի ձևավորման մեջ նկատելի են ավելի շատ կլորավուն, քան սուր և կտրուկ գծերը: Այդ իսկ պատճառով, եթե Ա. Դյուրերի կերպարները շատ էքսպրեսիվ են, հուզական՝ իրենց տիրող տազնապի, վախի, սարսափի զգացումների հիանալի վերարտադրությամբ, ապա Քր. Վան Զիխենմի աշխատանքներում կերպարների մեկնաբանությունը մեղմ է՝ հույզերի ավելի զուսպ արտահայտությամբ: Այսուհանդերձ, Քր. Վան Զիխենմն իր կրկնօրինակներում կարողացել է դրսևորել վերահաս աղետի, աշխարհի կործանման և մարդկային տառապանքի գաղափարները:

Ստորև ներկայացնում ենք մի շարք փորագրապատկերներ, որոնք ընդհանրություններ ունեն Լվովի Աստվածաշնչի և Ա. Դյուրերի՝ Հայտնությունը արտացոլող նկարների հետ:

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՐԿՆՔՈՒՄ (նկ. 1, 1ա, 1բ)

«Եւ յետ այսր ամենայնի, տեսի, եւ ահաւասիկ դրունք երկնից բացեալ էին, եւ ձայն փողոյն զոր լուս զառաջինն, որ խաւսեր ցիս եւ ասէր. Ել այսր, եւ ցուցից քեզ զինչ լինելոցն է յապա ժամանակի: Եւ ի ժամուն յայնմիկ եղև յիս Հոգին Աստուծոյ, եւ տեսի աթոռ մի զի կայր յերկինս. եւ ի վերայ աթոռոյն նստէր նմա տեսլեան ական յասպիս, եւ սարդիովն. եւ քահանայք շուրջ զաթոռովն նման տեսլեան զմրխտի, եւ էին այլ աթոռք քսան եւ չորք, եւ ի վերայ աթոռոյն նստէին երիցունք քսան եւ չորս, զգեցեալ հանդերձս սպիտակս եւ ի գլուխս իրեանց ունէին պսակս ոսկիս: Եւ յաթոռոյ անտի ելանէին փայլատակմունք, եւ ձայնք եւ որոտմունք, եւ ելթն դամ-

բարք հրոյ բորբոքելոյ առաջի աթոռոյն, որ են եւթն զարութիւնք Հոգւոյն Սրբոյ...»¹¹:

Երկնականարում՝ փառապսակի մեջ, պատկերված է գահին բազմած Հայր Աստված՝ շրջապատված քսանչորս երեցներով, որոնցից ոմանք թագակիր են: Աստծո գահի շուրջ վառվում են յոթ ճրագակալներ, իսկ փառապսակից դուրս պատկերված է քառակերպը՝ ցուլը, առյուծը, հրեշտակը և արծիվը: Այս կենդանիները համարվում են հայտնութենական կենդանիներ: Ի տարբերություն Լվովի Աստվածաշնչում զետեղված մանրանկարի, փորագրանկարը ավելի հագեցած է կերպարներով, փորագրիչը կարծես տարածության յուրաքանչյուր հատված օգտագործել է: Մանրանկարում յուրաքանչյուր երեց պատկերված է թագակիր, տավիղ նվագելիս:

ՉՈՐՍ ՀԵԾՅԱԼՆԵՐԸ (նկ. 2, 2ա, 2բ)

«Եւ տեսի եւ ահաւասիկ ձի մի սպիտակ, եւ որ հեծեալն էր ի վերայ նորա, ունէր աղեղն, եւ տուաւ նմա պսակ, եւ եկն յաղթեալ զի յաղթեսցէ: Եւ յորժամ եբաց զկնիքն երկրորդ, լուայ յերկրորդ կենդանոյն որ ասէր եթէ գամ: Եւ տեսի, եւ ել այլ ձի կարմիր եւ որ հեծեալն էր ի վերայ նորա, տուաւ նմա առնուլ զխաղաղութիւն ի վերայ երկրի. եւ տուաւ նմա սուր մեծ որով սատակեսցէ զամենայն բնակիչս երկրի: Եւ յորժամ եբաց զկնիքն երրորդ: Եւ լուայ յերրորդ կենդանոյն զի ասէր եթէ գամ: Եւ ել այլ ձի սեաւ, եւ որ հեծեալն էր ի նմա, ունէր կշիռս ի ձեռինն իւրում. եւ լուայ զձայն ի միջոյ երրորդ կենդանոյն որ ասէր. Կապիճ մի ցորեան դենարի միոջ, եւ երեք կապիճ գարի դենարի միոջ. եւ ձէթ եւ գինի, մի վնասեսցի: Եւ յորժամ եբաց զկնիքն չորրորդ. լուայ ի չորրորդ կենդանոյն զի ասէր. եթէ գամ: Եւ ել այլ ձի աշխէտ, եւ որ նստէր ի վերայ նորա ունէր զմահ. եւ դժոխք երթար զհետ նորա, եւ տուաւ նմա իշխանութիւն սատակել զչորրորդ մասն երկրի, սովով, եւ սրով, մահուամբ գազանաւք երկրի» (Ձ. 2-8):

Փորագրանկարում պատկերված են աղեղով, սրով, կշեռքով, եռաժանիով զինված չորս հեծյալներ: Նրանք մրրիկի նման սլանում են երկրի վրա՝ տարածելով սով և պատերազմ: Պատկերված են ձիերի սմբակների տակ զոհվող տարբեր տարիքի մարդիկ, աջ անկյունում՝ դժոխքի դար-

¹¹ Աստվածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Յայտնութիւն Յովհաննու Դ. 1-5, Ս. Էջմիածին, 1997: Այսուհետև «Յայտնություն»-ից արվող մեջբերումներին կից կնշվեն միայն գլխահամարները:

պասները խորհրդանշող Լևիաթան հրեշավոր կենդանին, որի բաց երախն է ընկնում թագակիր կայսրը:

ԵԿԵՂԵՑԻՆ՝ ՈՐՊԷՍ ԸՆՏՐՅԱԼՆԵՐԻ ԲԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ (նկ. 3, 3ա)

«Յետ այսորիկ տեսի եւ ահա ժողովուրդ բազում որ ոչ գոյր թիւ, յամենայն ազգաց, եւ յամենայն ցեղից, եւ յամենայն լեզուաց, եւ յամենայն ժողովրդոց, որք կային առաջի աթոռոյն եւ առաջի Գառինն, արկեալ զիրեամբք հանդերձս սպիտակս, եւ ունէին ի ձեռինս իւրեանց արմաւենիս. եւ ձայնիւ մեծաւ ասէին. «Փրկութիւն Աստուծոյ մերոյ որ նստի յաթոռ Գառին» (Է. 9-10):

Երկնակամարում՝ պատկերված է աթոռին բազմած Հայր Աստված՝ շրջապատված երեցներով: Հայր Աստծո վերևում յոթ ճրագակալներ են: Երեցներից ոմանք քնար են նվագում: Աստծո փառապասակը շրջապատված է քերովբեների պատկերներով: Փորագրանկարի կենտրոնում՝ փառապսակի մեջ, Աստծո գառն է: Ներքևում պատկերված են տարբեր ազգերի ներկայացուցիչները՝ սպիտակ զգեստներով, ձեռքերին արմավենու ճյուղեր: Վերջիններս երկրպագում են գառանը:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԸ ԿՈՒԼ Է ՏԱԼԻՍ ԳԻՐՔԸ (նկ. 4, 4ա, 4բ)

«Եւ տեսի այլ հրեշտակս զաւրաւոր զի իջանէր յերկնից, եւ ծածկեալ էր զինքն ամպով. եւ էր ծիր ածեալ ի վերայ գլխոյ իւրոյ, եւ երեսք նորա իբրեւ զարեգակն, եւ ոտք նորա, իբրեւ զծիւն հրոյ. եւ ունէր ի ձեռինն իւր զիր բացեալ, եւ եղ զոտն իւր զաջ ի վերայ ծովու, եւ զձախն ի վերայ ցամաքի. եւ աղաղակեաց ի ձայն մեծ, եւ գոչեաց իբրեւ զառեւծ եւ յորժամ աղաղակեաց, խաւսեցան եւթն որոտմունքն յիւրեանց ձայնսն. եւ յորժամ խաւսեցան, որոտմունքն կամէի գրել. եւ լուայ ձայն յԱստուծոյ յերկնից զի ասէր. Կնքեա զորս խաւսեցան եւթն որոտմունք, եւ մի զդոսա գրեր. եւ հրեշտակն զորս տեսի որ եղ զոտս իւր ի վերայ ծովուն, եւ զմիսն ի վերայ ցամաքի, համբարձ զձեռս իւր զաջ յերկինս. եւ երդուաւ ի կենդանին յաւիտենից, որ հաստատեաց զերկինս եւ որ ի նմա, եւ զերկիր, եւ որ ի նմա, զծով, եւ զամենայն ինչ որ ի նմա, զի ոչ եւս կայ այլ ժամանակ: Այլ յաւուրս ձայնի եւթներորդ հրեշտակին յորժամ հարցէ զփողն: Կատարեսցի խորհուրդ Աստուծոյ, որ աւետարանեցաւ ծառայից իւրոց մարգարէիցն: Եւ ձայնն զոր լուայ յերկնից, դարձեալ խաւսեցաւ ընդ իս եւ ասէ. Երթ առ զգիրն զոր ունի հրեշտակն բացեալ ի ձեռինն իւրում, որ կայր ի վերայ ծովու եւ ցամաքի: Եւ ես երթեալ առ հրեշտակն խնդրեցի զգիրն ի նմանէ. եւ

ասէ ցիս. Առ եւ կուլ զայդ. եւ դառնասցի ի փորի քում. եւ ի բերան քում է քաղցր իբրեւ զմեղր: Եւ առի զգիրն բացեալ ի հրեշտակէն, եւ կլի զնա. եւ լցաւ որովայն իմ դառնութեամբ...» (Ժ. 1-9):

Հանկարծ Հովհաննեսի առջև երևում է «ամպ հազած» մի հրեշտակ՝ արևի նման գլխով և կրակե սյուների նմանվող ոտքերով: Տալով Հովհաննեսին նոր, դեռ չկատարված աղետների մասին գրված գիրքը՝ նա հրամայում է Հովհաննեսին կուլ տալ այն: Գործողությունը պատկերված է ծովի մոտ, աջ կողմում կղզին է, որից այն կողմ անծայրածիր ծովն է, որում լուղում են նավեր, կարապ և դելֆին: Ափին, որտեղ պատկերված են ծառեր և թփեր, որտեղ առաջին հատվածում, հենց ջրի մոտ նստած է Հովհաննեսը, որը վերցրել է գիրքը և կուլ է տալիս այն: Նրա կողքին թափված են գրենական պիտույքներ և բացված գիրք: Այս իրական հենքի վրա կտրուկ առանձնանում է արևի նման գլխով և կրակի սյուների նման ոտքերով հրեշտակի կերպարը, որը համաձայն բնագրի՝ մի ձեռքով ցույց է տալիս երկինքը, որտեղ Աստծո տաճարն է, և Հովհաննեսին է մեկնում գիրքը:

ԿԻՆԸ ԵՒ ՎԻՇԱՊԸ (նկ. 5, 5ա, 5բ)

«Եւ նշան մեծ երեւեցաւ յերկինս: Կին մի արկեալ զհրեաւ զարեգակն, եւ լուսինն ի ներքո ոտից նորա, եւ ի վերայ գլխոյ նորա պսակս աստեղաց յերկոտասանից. եւ էր յղի, եւ ճչէր յերկնելն բազում վշտաւք, մերձ էր ի ծնանել. եւ երեւեցաւ այլ նշան յերկինս. եւ ահա վիշապ հրեղէն մեծ յոյժ, որոյ էին գլուխք եւթն, եւ եղջիրք տասն, եւ ի վերայ գլխոյ նորա եւթն խոյր. եւ տուտն նորա քարշէր մինչեւ յեւթներորդ մասն աստեղաց երկնից, եւ ընկեաց զնոսա յերկիր, եւ վիշապն կայր առաջի կնոջն որ կամէր ծնանել, զյորժամ ծնցի կինն զորդին իւր, կլցէ զնա վիշապն: Եւ ծնաւ կինն որդի արու որ հովուեսցէ զժողովուրդ իւր գաւազանաւ երկաթեալ...» (ԺԲ. 1-5):

Փորագրանկարի կենտրոնում յոթգլխանի վիշապի պատկերն է, որի դիմաց՝ փառապսակի մեջ պատկերված է Տիրամայրը՝ որպես երկնային թագուհի: Վերջինս կանգնած է կիսալուսնի վրա: Տիրամոր՝ նման պատկերագրությունը հայտնի է Հայտնութենական Տիրամայր անվանումով: Տիրամոր վերևում երկու հրեշտակներ պահել են նորածին մանկանը: Երկնակամարի կենտրոնում Հայր Աստվածն է՝ շրջապատված հրեշտակներով, քերովբեներով և սերովբեներով:

ԵՐԿՈՒ ԳԱԶԱՆՆԵՐԸ (նկ. 6, 6ա, 6բ)

«Եւ տեսի զի ելանէր ի ծովէն գազան մի, եւ ունէր գլուխս եւթն, եւ եղջերս տասն, եւ ի վերայ եղջերաց նորա տասն խոյր, եւ ի վերայ գլխոյ նորա, անուն հայիոյութեան. եւ գազանն զոր տեսի նման էր ընծու, եւ ոտք նորա իբրեւ զարջոյ, եւ բերան նորա իբրեւ զառիծու. եւ ետ նմա վիշապն զգարութիւն իւր, եւ զիշխանութիւնն իւր մեծ...» (ԺԳ. 1-2):

Երկնակամարի կենտրոնում Հայր Աստծո պատկերն է՝ շրջապատված չորս հրեշտակներով: Հրեշտակներից մեկը աղոթում է, մյուսը երաժշտական գործիք է նվագում, երրորդի ձեռքում մանգաղ է, իսկ չորրորդինը՝ սուր: Ներքում՝ գետնի վրա, պատկերված են յոթգլխանի և տասը եղջյուր ունեցող վիշապը, նաև գառան եղջյուրներով մի կենդանի: Նրանց դիմաց ծնրադիր ժողովրդի հոծ բազմությունն է:

ԱՍՏՈՂ ՑԱՍՄԱՆ ՅՈՐԹ ՍԿԱՎԱՌՎԱԿՆԵՐԸ (նկ. 7, 7ա)

«Եւ լուայ ձայն մեծ ի տաճարէն զի ասէր ցեւթն հրեշտակսն. երթայք հեղէք զեւթն սկաւառակսդ ցասման Աստուծոյ յերկիր...» (ԺԶ. 1-21):

Պատկերված են յոթ հրեշտակներ, յուրաքանչյուրի ձեռքում՝ մեկական սկավառակ: Գազանի բերանից դուրս են գալիս երեք թագավորների կերպարները: Առաջին հրեշտակի սկավառակի պարունակությունը թափվում է երկրի վրա, երկրորդինը՝ ծովի մեջ, երրորդինը՝ գետերի ու ջրերի աղբյուրների, չորրորդինը՝ արևի վրա, իսկ հինգերորդ հրեշտակի սկավառակի պարունակությունը՝ գազանի վրա:

ԿԱՐՄԻՐ ԳԱԶԱՆԻ ՎՐԱ ՆՍՏԱԾ ԿԻՆԸ (նկ. 8, 8ա)

«Եւ տարաւ զիս յանապատ Հոգւով եւ տեսի կին մի զի նստէր ի վերայ կարմիր գազանի, եւ լի էր անուամբք հայիոյութեան, եւ գազանն զոր տեսի ունէր գլուխս եւթն եւ եղջեր տասն...» (ԺԷ. 3-3):

Պատկերված է յոթ գլուխ և տասը եղջյուր ունեցող վիշապը, որի վրա նստած է շքեղ հագուստ հագած, թանկարժեք զարդերով և թագով երիտասարդ մի կին, որի ձեռքին գավաթ է: Նրա առջևում հետաքրքրասերների ամբոխն է՝ ազնվականներ, զինվորներ, հոգևորականներ, առևտրականներ: Հեռվում կրակի բոցերի մեջ երևում է Բաբելոնը:

ՍՊԻՏԱԿ ԶԻԱԻՈՐԸ (նկ. 9, 9ա)

«Եւ տեսի զերկինս բացեալ, եւ ահաասիկ ձի մի սպիտակ, եւ որ հեծեալն էր ի նմա կոչի Հաւատարիմ եւ Ճշմարիտ, եւ արդարութեամբ դատի եւ պատերազմի. եւ էին ասք նորա իբրեւ զջահս հրեղէնս, եւ ի վերայ գլխոց

Նորա պսակ բազում անուանս ունելով գրեալս, զոր ոչ ոք կարէ գիտել բայց միայն ինքն: Եւ արկեալ զիւրեաւ հանդերձ զանկեալ արեամբ, եւ կոչի անուն նորա, Բան Աստուծոյ. եւ զաւրավարք երկնից եւ զաւրք զհետ նորա երթային ձիաւք սպիտակաւք, զգեցեալ բեհեզս սուրբս եւ սպիտակս. Եւ ի բերանոյ նորա ելանէր սուր սրեալ, զի նովաւ հարցէ զագինս, եւ նա հովուեսցէ զնոսա զաւազանաւ երկաթեաւ, եւ նա կոխեսցէ զնոսա իբրեւ զինձան զինոյ ցասման բաժակի բարկութեան Աստուծոյ ամենակալի...» (ԺԹ. 11-15):

Երկնականարի կենտրոնում պատկերված է ձեռքերը բացված հրեշտակը: Նրանից ներքև Հավատարիմ և Ճշմարիտ կոչվող հեծյալի կերպարն է, որի հետևից գնում են երկնքի զորավարները և զորքերը՝ հազած սպիտակ բեհեզները: Հեծյալի բերանից դուրս է գալիս սուր, որով նա պետք է հարվածեր ազգերի ներկայացուցիչներին: Հեծյալի դիմաց պատկերված են երկրի թագավորները և զորքերը: Ներքևում բոցավառ կրակի մեջ այրվում է հինգ գլխանի գազանը:

ՍԱՏԱՆԱՅԻ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ (նկ. 10, 10ա, 10բ)

«Եւ յետ հազար ամին լուծցէ զսատանայ եւ հանցէ ի բանդէ անտի, ելցէ եւ մոլորեցուսցէ զազգս ամենայն ընդ չորս կողմանս երկրի, զԳոգ եւ զՄագոգ, առցէ ի ձեռն, ժողովել նոքաւք զամենայն զաւրս ի պատերազմ, որոց թինն նոցա իբրեւ զաւազ ծովու, անհամար. եւ ելցեն ի լայնութիւնս երկրի, եւ պատեսցեն շուրջ զբանակս սրբոցն, եւ զքաղաքին սիրելոյ. եւ իջցէ հուր յերկնից առ ի յԱստուծոյ եւ կերիցէ զնոսա, եւ զզաւրագլուխս նոցա զսատանայ որ մոլորեցոյց զնոսա, եւ արկցէ զնոսա ի ծով հրոյ եւ ի ձմբոյ ուր է զազանն եւ սուտ մարգարէքն եւ չարչարեսցին զտիւ եւ զգիշեր յաւիտեանս յաւիտենից...» (Ի. 7-10):

Երուսաղեմի համայնապատկերի հենքին պատկերված է սրբերի բանակը: Երկնականարի կենտրոնում Հայր Աստծո կերպարն է՝ շրջապատված մեղյալներով: Աստծու աջ կողմում հրեշտակն է՝ բացված գիրքը ձեռքին: Ինչպէս նշվում է Աստվածաշնչում. «Եւ այլ գիրք բանային որոց անուանք նոցա գրեալ են ի դպրութիւն կենաց. եւ դատաստան եղեւ մեռելոցն ի գիրս ըստ իւրաքանչիւր զործոց իւրոց» (Ի. 12): Երկնականարից բխում է կրակե անձրև: Սատանան վիշապի տեսքով է և այրվում է կրակի բոցերում:

ՆՈՐ՝ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԸ (նկ. 11, 11ա)

«Եւ եկն առ իս մի յեւթն հրեշտակացն որք ունէին զեւթն սկաւառակսն լցեալ եւթն վախճանաւ կատարածովք. խաւսեցաւ ընդ իս եւ ասէ. Յուցա-

նեմ քեզ զհարսն եւ զկին Գառինն. եւ առ տարաւ զիս ի լեառն մի բարձր եւ մեծ, Հոգւով Սրբով, եւ եցոյց ինձ զքաղաքն սուրբ, զվերինն Երուսաղէմ, եւ զլեառնն խաղաղութեան զի իջանէր յերկնից առ ի յԱստուծոյ ամենակալէ...» (ԻԱ. 9-10):

Փորագրանկարի կենտրոնում պատկերված է երկնային Երուսաղեմը՝ տասներկու դռներով: Այդ տասներկու դռների կամարների կենտրոնում տասներկու հրեշտակներ են: Երկնականարում՝ փառապսակի մեջ, Հայր Աստծո պատկերն է՝ շրջապատված յոթ հրեշտակներով: Հայր Աստծուց ներքև Սուրբ Հոգին է՝ աղավնու տեսքով: Տեսարանի աջ անկյունում հրեշտակն է, որը ձեռքում պահում է ոսկե եղեգ: Հրեշտակի կողքին պատկերված է Յովհաննեսը՝ երիտասարդ, գանգրահեր, եղեգը ձեռքին:

ՓՈՂԵՐԻ ԶԱՅՆԸ (նկ. 12, 12ա, 12բ)

«Եւ յորժամ եբաց զկնիքն եւթներորդ. եղեւ լուսինն յերկինս իբրեւ զկէս ժամու. եւ տեսի հրեշտակս եւթն զի կային առաջի Աստուծոյ. եւ տուաւ նոցա եւթն փող...» (Ը. 1-2):

Երկնքում Աստծո սեղանի մոտ պատկերված է խնկամանով հրեշտակը, որը Աստծո կրակով լի խնկամանը նետում է երկրի վրա: Նրանց շուրջը պատկերված են փողերով յոթ հրեշտակներ, որոնցից չորսը փչում են փողերը, որի հետևանքով կրակ և կարկուտ է թափվում երկրի վրա: Պատկերված են ամպերի մեջ խավարող արևն ու լուսինը, այրվող ծառեր ու խոտեր, ծովի մեջ խորտակվող նավեր և մարդիկ:

Այսպիսով, Ամստերդամի տպարանի հրատարակությունների պատկերագրուման մեջ օգտագործված թեմատիկ փորագրապատկերներն ունեն արևմտյան պատկերագրություն, ինչը պայմանավորված է գրքերի՝ եվրոպական միջավայրում հրատարակված լինելու և եվրոպական փորագրող-նկարչի՝ Քրիստոֆել վան Ջիխսեմի տպատախտակների օգտագործվելու հանգամանքով: Դրանք աչքի են ընկնում կանոնավոր պատկերագրության մեջ հեղինակի ներմուծած կերպարներով կամ այլ մանրամասնություններով, որոնք բացակայում են մանրանկարներում: Փորագրապատկերները հիմնականում ներկայացնում են բազմակերպար հորինվածքներ, որոնցում հեղինակը դրսևորում է տարածության, հեռանկարի կառուցման մեծ վարպետություն:

Նկ. 1. Պաշտամունք երկնքում, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 1ա. Պաշտամունք երկնքում, Ա. Դյուրեր, Ապոկալիպսիս, 1496-1498 թթ.

Նկ. 1բ. Պաշտամունք երկնքում, ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

Նկ. 2. Չորս հեծյալներ, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 2ա. Չորս հեծյալներ, Ա. Դյուրեր, Ապոկալիպսիս, 1496-1498 թթ.

Նկ. 2բ. Չորս հեծյալներ, ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

Նկ. 3. Եկեղեցին՝ որպես ընտրյալների բազմություն, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 3ա. Եկեղեցին՝ որպես ընտրյալների բազմություն, Ա. Դյուրեր, Ապոկալիպսիս 1496-1498 թթ.

Նկ. 4. Հովհաննեսը կույ է տալիս գիրքը, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 4ա. Հովհաննեսը կույ է տալիս գիրքը, Ա. Դյուրեր, Ապոկալիպսիս, 1496-1498 թթ.

Նկ. 4բ. Հովհաննեսը կույ է տալիս գիրքը, ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

Նկ. 5. Կինը եւ վիշապը, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 5ա. Կինը եւ վիշապը, Ա. Դյուրեր, Ապոկալիպսիս, 1496-1498 թթ.

Նկ. 5բ. Կինը եւ վիշապը, ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

Նկ. 6. Երկու գազանները, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 6ա. Երկու գազանները, Ա. Դյուրեր, Ապոկալիպսիս, 1496-1498 թթ.

Նկ. 6բ. Երկու գազանները, ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

Նկ. 7. Աստծո ցամառն յոթ սկավառակները, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 7ա. Աստծո ցամառն յոթ սկավառակները, ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

Նկ. 8. Բաբելոնյան անառակ, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 8ա. Բաբելոնյան անառակ, Ա. Դյուրեր, Ապոկալիպսիս, 1496-1498 թթ.

Նկ. 8բ. Բաբելոնյան անառակ, ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

Նկ. 9. Սպիտակ ձիավորը,
Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 9ա. Սպիտակ ձիավորը,
ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

Նկ. 10. Սատանայի պարտությունը, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 10ա. Սատանայի պարտությունը,
Դյուրեր, Ապոկալիպսիս, 1496-1498 թթ.

Նկ. 10բ. Սատանայի պարտությունը, ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

Նկ. 11. Նոր երկնային Երուսաղեմ, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 11ա. Նոր երկնային Երուսաղեմ, ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

Նկ. 12. Փողերի ձայնը, Աստվածաշունչ, 1666-1668 թթ.

Նկ. 12ա. Փողերի ձայնը, Ա. Դյուրեր, Ապոկալիպսիս, 1496-1498 թթ.

Նկ. 12բ. Փողերի ձայնը, ՄՄ, N 351, Աստվածաշունչ, 1616-1619 թթ.

ГРАВЮРЫ АПОКАЛИПСИСА В ПУБЛИКАЦИЯХ ВОСКАНА ЕРЕВАНЦИ И ТОВМА ВАНАНДЕЦИ

СИМОНЯН А.А.

Резюме

Типографии Восканян и Ванандеци, основанные В. Ереванци и Т. Ванандеци, сыграли значимую роль в истории армянской типографии в Амстердаме. Издания Восканян и Ванандеци были снабжены великолепными

иллюстрациями. Для тематических гравюр, использованных в иллюстрациях публикаций типографского центра Амстердама, характерна типично западная иконография. Это обусловлено тем, что они были напечатаны в европейской среде с использованием трафаретов художника-резчика Кристофеля ван Зихема. Гравюры интересны тем, что автор внедрил в каноническую иконографию образы и некоторые детали, отсутствующие в миниатюрах. Гравировки изображений в основном представляют собой многогранные композиции, в которых автор проявляет большое мастерство при построении пространства перспективы.

ENGRAVINGS OF THE APOCALYPSE IN PUBLICATIONS OF VOSKAN EREVANTSİ AND THOVMA VANANDETSİ

A. SIMONYAN

Abstract

The Voskanian's and the Vanandetsi's printing houses founded by Voskan Erevantsi and Thovma Vanadetsi played a significant role in the history of the Armenian Printing houses in Amsterdam. The publications of the Voskanian's and Vanadetsi's have been marked by gorgeous illustrations. The thematic caricatures used in the illustrations of Amsterdam publishing houses have western characters, due to the fact that they have been published in European publications and used engraving forms of the artist Crhistoffel van Sichem. The engravings are featured in regular illustrations with the characters or other details brought by the author, which are missing in the miniatures. The engraved images are mainly multifarious compositions in which the author manifests a great deal of space in perspective construction.